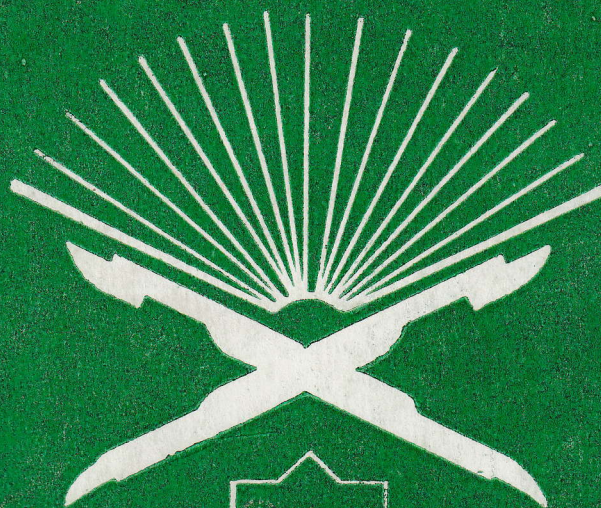

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

Ўзбек тили ва адобиёти

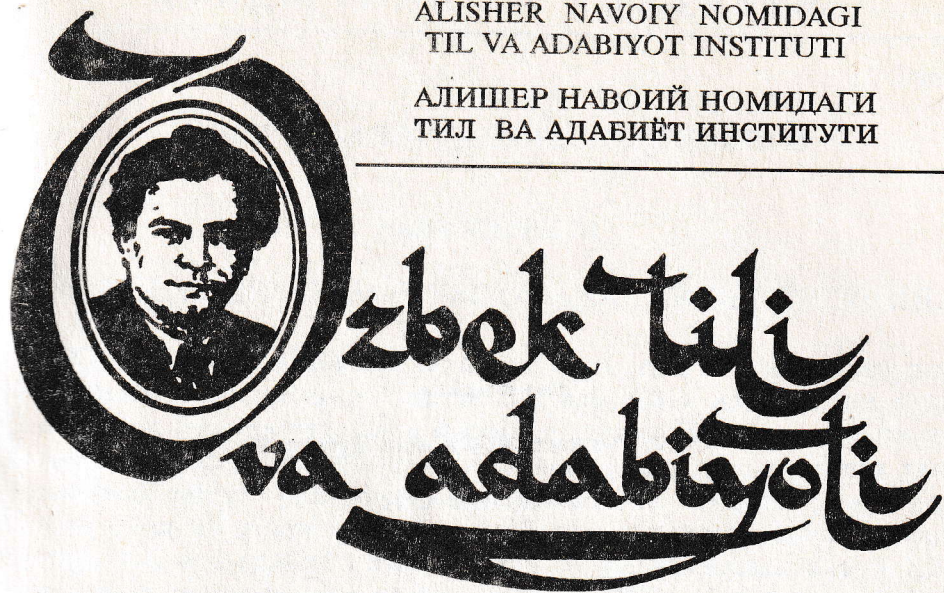
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

2
2005

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TIL VA ADABIYOT INSTITUTI

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган

Бир йилда олти марта чиқади

2
2005

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси ФА

«Фан» нашриёти

2005

Бош муҳаррир:

Тура МИРЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Абдурашид АБДУҒАФУРОВ,

Эркин АЎЗАМОВ,

Баҳром БАФОЕВ,

Эрнст БЕГМАТОВ,

Маматқул ЖЎРАЕВ,

Наим КАРИМОВ,

Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ,

Неъмат МАҲКАМОВ (*бош муҳар-
рир уринбосари*),

Низомиддин МАҲМУДОВ,

Бахтиёр НАЗАРОВ (*бош муҳар-
рир уринбосари*),

Абдулла ОРИПОВ,

Эргаш ОЧИЛОВ (*масъул котиб*),

Нуъмон РАҲИМЖОНОВ,

Баҳодир САРИМСОҚОВ,

Эргаш УМАРОВ,

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ,

Шоназар ШОАБДУРАҲМОНОВ,

Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ,

Азим ҲОЖИЕВ

сўзлар (олдин, кейин), морфологик воситалар (-да, -дан) каби турли сатҳ бирликлари билан ифодаланиши мумкин. Айни бир маънони (вазифани) ифодалаш учун хизмат қиладиган турли сатҳ бирликларидан иборат бўлган тўпламларга нисбатан лисоний майдон тупунчаси беҳад зарурдир. Бу йўналишдаги изланишлар тилшуносликда энди бошланганлиги сабабли бундай майдоннинг тизимий қурилиши қандай деган саволга биз ҳали аниқ жавоб беролмаймиз.

Тилнинг турли сатҳ бирликлари билан ифодаланадиган маъноларидан бири эгалик-қарашлилиқ семасидир. Қуйидаги қаторларни қиёсласак, улар ўхшаш бир маъно билан боғланганлигини сезиш қийин эмас:

1. Китобим
2. Менинг китобим — менинг китоб
3. Китоб менингдир
4. Китоб меники
5. Китоб менга қарашли. Китобнинг эгаси мен.

Бу сирада 1-қаторда эгалик-қарашлилиқ маъноси соф морфологик, 2,3,4-қаторларда морфологик-синтактик, 5-қаторда лексик-семантик усул билан ифодаланган. Демак, ўзбек тилшунослигида эгалик-қарашлилиқ лисоний майдони таркиби уч қисмдан: а) соф морфологик воситалар; б) морфологик-синтактик воситалар; в) лексик воситалардан иборат бўлиши мумкин экан.

Бу таркибий қисмлардан ҳар бири ўзига хос тизимчаларни ташкил этиши шубҳасиз. Чунки ҳар бир сатҳ бирликлари орасида тизимий муносабатлар мавжудлиги ҳозирги тилшунослик учун исбот талаб қилинмас ҳақиқат. Лекин бир хил маъно (вазифа) ифода этадиган турли сатҳ бирликлари орасида қандай алоқадорликлар мавжуд? Бу тилшуносликда тадқиқи энди бошланаётган масала ва уни чуқур ўрганиш талаб этилади. Эгалик-қарашлилиқ лисоний майдони шундай диққатталаб ҳодисалардан бири.

МАНЗАР АБДУЛХАЙРОВ

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»ДАГИ АЙРИМ СЎЗЛАР ЛЕКСИКАСИ

«Муҳокаमत ул-лугатайн» (МЛ) ҳақида тилшунос олимлар бир қанча тадқиқот ишлари яратганлар. Аммо асар тилидаги лексик бирликларни «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати» (АНАТИЛ)¹ га ҳамда «Муҳокаमत ул-лугатайн» юзасидан амалга оширилган айрим тадқиқот ишларига чоғиштирилганда, кўплаб сўзлар у тадқиқот ишларида қайд этилмаганлиги, шунингдек, бу хилдаги сўзларнинг лексик хусусиятлари ўрганилмаганлиги маълум бўлади. Албатта, Алишер

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. Тошкент, 1983—1985.

Навоий асарлари учун тарихда ўнлаб лугатлар тузилган. XX асрда ҳам бу иш маълум маънода давом этган. Жумладан, «Лугати Амир Навоий», «Дар баёни лугати Навоий», «Ҳалли лугати «Хамса»йи Навоий», «Ҳалли лугати чигатойи «Хамса»йи Навоий», «Абушқа», «Санглоҳ» ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимовлар томонидан тузилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат» (1953) ва яна шу муаллифлар томонидан тузилган «Алишер Навоий асарлари лугати» (1972) каби. Демак, МЛ тилидаги янги аниқланган сўзларнинг айримлари АНАТИЛда акс этмаган бўлса-да, мазкур лугатларда қайд этилган бўлиши мумкин. Бироқ бу ҳол онда-сонда учрайди. Қолаверса, йирик туркийшунос олимлар кўмагида катта олимлар жамоаси томонидан узоқ йиллар мобайнида тузилган АНАТИЛ ушбу лугатларга нисбатан мукамалроғи ҳисобланади. Шу жиҳатдан, МЛ тилидаги янги аниқланган сўзлар асосан АНАТИЛга қиёсланди ва ўрни билан тил тарихи юзасидан амалга оширилган лексик тадқиқот ишларига солиштирилди. Асар тилидаги янги аниқланган сўзларни қуйидаги мавзуй гуруҳларга ажратиб таснифлаш мумкин:

1. Қариндош-уруғчилик ва улар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар: абога (МЛ, 20).

2. Ҳайвон номлари: мегажин (МЛ, 20), гуроз (МЛ, 20).

3. Уй (чодир) жиҳозлари ва у билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар: кўзанақ (МЛ, 20), увуг (МЛ, 20).

4. Инсоннинг иш фаолиятини ифодаловчи феъллар: кундалатмақ (МЛ, 13), суқадамақ (МЛ, 13), чупрутмоқ (МЛ, 13), киркинмақ (МЛ, 13).

5. Баъзи феъллар: исқармоқ (МЛ, 12), кўруксамақ (МЛ, 130), қиқзанмоқ (МЛ, 13), ядамоқ (МЛ, 13) сижилмоқ (МЛ, 22).

Феъл туркумига оид бу сўзларнинг айримлари «Муҳокамат ул-лугатайн»дан бошқа асарларда қўлланилмаган². Улар АНАТИЛда ҳам қайд этилмаган. Ҳолбуки, Алишер Навоий туркий сўзлар билан бир қаторда, арабий, форсий лексик бирликлардан имкон қадар маҳорат билан фойдаланган ва бу ҳол асар тилининг услубига таъсир қилмай, аксинча, МЛ бадиий ифода қатламини бойита борган. Айниқса, шоир арабий сўзларни араб тилининг флексив хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида қўллаган. Масалан, асар тилида бир ўринда қўлланилган тааммуқ сўзи матний маъносига кўра, «бир ишда юқори натижага эришиш»; «чуқур фикр юритиш» каби маъноларда қўлланилган: «Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар, тарсиъ санъатиким, матлаъдин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаъи ростдур, аммо асли матлаъда аввалги мисраънинг бир лафзида тахаллуф қилибдур ва матлаъ будурким» (МЛ, 31). Тааммуқ сўзининг таъмиқ шакли эса, Навоий асарла-

² Бафоев Б. Навоий назаридаги юзта феъл //Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 1-сон, 21-27-бетлар.

рида қўлланган³. Куринадики, асар тилидаги бундай сўз шаклларининг айримлари ҳатто, бошқа туркий манбалар ва лугатларда учрамайди. Ана шундай қиёслаш имкони бўлмаган ҳолларда янги аниқланган сўзлар асосан, матний маъносига кўра изоҳланади. Шунингдек, «Муҳокамат ул-лугатайн» асари тилида фақат бир уринда ишлатилган дилбонг сўзи ҳам ушбу тарзда АНАТИЛ ёки бошқа тадқиқот ишларида учрамайди. Дилбонг сўзи асар тилида «дил ноласи», «дил фарёди», «дил садоси» маъноларида қўлланилган:

Ки то бўлғай жаҳон боги — бу гулшан мевазор ўлсун,
Ҳаримида бу булбулларга бу дилбонг бор ўлсун (МЛ,10).

Баъзи сўзлар нафақат АНАТИЛда, балки ундан олдинги мумтоз лугат манбаларда ҳам эътироф этилмаган. Масалан, тезфаҳмроқ — зийракроқ, нуктадонроқ; латоифасор — қимматли; маорифнигор — буюк; мегажин — ёввойи чўчқанинг модаси, ургочиси; абога — ота-онанинг ога-иниси каби сўзлар «Хамса» бо ҳалли лугатда, шунингдек, шоир асарларидаги яна айрим сўзлар «Лугати Амир Навоий», «Дар баёни лугати Навоий», «Ҳалли лугати «Хамса»и Навоий», «Ҳалли лугати чигатойи «Хамса»и Навоий», «Луготи атрокия» каби мумтоз қомусий манбаларда ҳам акс этмаган⁴.

Шундай қилиб, «Муҳокамат ул-лугатайн» асари тилидаги маъноси очилмаган, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати»да қайд этилмаган сўзларни лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қилиш ҳозирги ўзбек тили ва адабиётининг келажакдаги равнақи, истиқболи учун муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, Алишер Навоийнинг сўз қўллаш маҳорати ва умумий тилшуносликка доир илгор фикрларини ўрганишга ҳам имконият яратади.

³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. Тошкент, 1983—1985, 208-бет.

⁴ Ушбу лугатлар ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 7863, 9954, 6803, 3324, 5197 инвентарь рақамлар билан сақланади.